

Vilken roll spelar risk i tillit?

En diskussion om begreppet generaliserad tillit

Fredrika Björklund

What is the role of risk in trust? A discussion on the concept of generalized trust

The present article concerns the idea of generalized trust. The question of whether respondents trust other people in general is often posed in social surveys worldwide. Still, the very idea of such trust is problematic. Concerns about lack of validity and relevance associated with measuring generalized trust have frequently been debated in the literature. But there is less focus on the more basic, theoretical, aspects – such as the role of risk in generalized trust. Definitions of trust usually include risk, risk-taking and risk-assessment as major components. But is it possible to describe generalized trust in these terms? And if not, what then is generalized trust? This article examines these issues.

Inledning

Det har länge funnits ett stort intresse inom forskningen för så kallad generaliserad, eller social, tillit, det vill säga i vilken utsträckning människor litar på andra människor i allmänhet. Nivån på den generella mellanmännskliga tilliten mäts i internationella surveyundersökningar och presenteras i artiklar och forskningsrapporter där den med olika resultat satts i relation till förekomsten av korruption (Richey 2010; Bjørnskov 2011; Graeff & Tinggaard Svendsen 2013; Villoria, Van Ryzin & Lavena 2013), förtroende för samhällsinstitutioner (Mishler & Rose 2001; Rothstein & Stolle 2008; Sønderskov & Thisted Dinesen 2016), välfärdsstatens storlek (Bjørnskov & Tinggaard Svendsen 2013; Rothstein 2010) och demokratisk funktionalitet (Inglehart 1990; Jamal & Nooruddin 2010). Denna empiriskt orienterade litteratur har dock haft en ganska svag koppling till den teoretiska diskussionen om vad tillit är (Nannestad 2008: 415–16).

Även om olika varianter finns så mäts generaliserad tillit, i surveyundersökningar, vanligtvis med graderade eller dikotoma svar på frågan: ”*Generally speaking, would you say that most people can be trusted, or that you can’t be too careful in dealing with people?*” Skillnaden mellan länder är stor. I Europa har de nordiska länderna länge legat högst medan till flera stater i Östeuropa

Fredrika Björklund är verksam vid Institutionen för samhällsvetenskaper, Södertörns högskola.

E-post: fredrika.bjorklund@sh.se

har haft mycket låga tillitsnivåer. Här svarar respondenterna att de i mindre utsträckning litar på människor i allmänhet (Rothstein 2004; Rothstein & Uslaner 2005; Bjørnskov 2006; Svenonius & Björklund 2018). Det är alltså uppenbart att det är någonting som mäts, men vad ett påstående om att vi generellt sett litar på andra egentligen står för är fortfarande problematiskt. Om man utgår ifrån den rimliga premissen att tillit är något som skapas i relation till andra, så kan man hävda att generaliserad tillit är något av en anomali – vi har inte en relation till alla andra.

Den kritiska diskussionen har huvudsakligen fokuserat på begreppets empiriska relevans och de validitetsproblem som är förknippade med mätningar av generaliserad tillit i surveyundersökningar. Hur vi uppfattar frågan om generaliserad tillit är t.ex. sannolikt beroende av grupp-specifika erfarenheter och individuella tolkningar som gör att begreppet står för olika saker beroende på vem som svarar på frågan. Nannestad (2008: 417) konstaterar att ”For good reasons, probably nobody trusts everybody”, utan någon slags kvalificerande begränsning i åtanke.

Det finns en poäng med att skilja mellan validitets- och relevansproblematiken, som huvudsakligen fokuserar på själva surveyfrågan, och en problematisering av begreppets teoretiska grundvalar, även om det finns ett visst samband här. Denna artikel avser det senare, det vill säga den är en undersökning av vad generaliserad tillit är och kan vara. Det argument som utvecklas går ut på att idén om en generaliserad mellanmänsklig tillit är en konstruktion som endast har en mycket svag koppling till teoretiskt grundade föreställningar om tillit såsom dessa framställs i litteraturen. Begreppet generaliserad tillit har svårt att inkorporera det element som vanligtvis ges en bärande betydelse i tillit, nämligen ett visst mått av *risktagande* eller *riskbedömning* i relationen människor emellan. Här görs alltså en distinktion mellan generaliserad tillit och tillit i en slags, som jag benämmer det, arketypisk bemärkelse, det vill säga, tillit i mötet med *en* annan människa som kan vara en bekant person eller en främling. Med utgångspunkt i litteraturen konstateras att generaliserad tillit rimligen bör definieras av frånvaron av upplevda risker snarare än risk, risktagande och riskbedömning. I förlängningen av detta hävdas att denna typ av tillit överhuvudtaget inte handlar om risk utan sannolikt mer om sådana saker som meningsskapande och sammanhang. Genom att i artikeln fokusera på riskmomentet adresseras frågeställningar som är mer fundamentala än de som enbart berör svagheter i termer av begreppets validitet. Samtidigt aktualiseras emellertid frågan om vad risk överhuvudtaget spelar för roll när det gäller tillit mellan människor – i mindre sammanhang, och/eller då det gäller generaliserad tillit.

Vad mäts egentligen med frågan om generaliserad tillit? – Validitet och relevans

Validitetsproblem behäftade med frågan "Generally speaking, would you say that most people can be trusted, or that you can't be too careful in dealing with people?" har diskuterats relativt utförligt i litteraturen. Utan att göra anspråk på fullständighet kommer jag nedan att redovisa ett axplock av den kritik som förts fram.¹ En stor del av kritiken handlar om olika sätt att förstå uttrycket "most people" och den kulturella bias som kan ligga i frågan. Forskare har pekat på att ett problem med mätningar av generaliserad tillit är att de bygger på att respondenten av kognitiva skäl föreställer sig, inte alla andra, men väl den *relevante* andre, och detta kan göras på olika sätt. Om undersökningar ska vara jämförbara mellan individer, grupper, länder och tidpunkter krävs det att den typ av tillitsrelevanta moraliska gemenskap som respondenterna har i åtanke är ungefärligen densamma (Nannestad 2008: 418).

Delhey och Newton har visat på att faktorer som etnisk homogenitet och religiös tillhörighet hänger samman med hög grad av generaliserad tillit, något som föranleder frågan om hur "general generalized social trust actually is" (Delhey & Newton 2005: 324). Det vill säga, det finns en kulturell bias i begreppet.² Harell & Stolle diskuterar den generaliserade tillitens relevans och pekar på nödvändigheten av att vara medveten om begreppets "majority-centric character". De drar slutsatsen att ett ökat fokus på demokratiska attityder som hederlighet, social solidaritet och attityd till redistributiv rättvisa borde vara mer relevant i mer och mer diversifierade samhällen. Det är inte säkert att generaliserad tillit är vad vi bör förvänta i samhällen där kampen för t.ex. minoriteters och marginaliserade gruppers rättigheter har inneburit en uppgörelse med etablerade normer, grupper och institutioner (Harell & Stolle 2010: 246–248).

I en dansk intervjuundersökning från 2012 fick respondenterna frågor om tillit till sociala grupper som hade starkare (partikulär tillit) eller svagare (generell tillit) anknytning till deras egna erfarenheter. Undersökningen visade att vid svag anknytning modifierade respondenterna sina svar genom att precisera vilka grupper som, trots att det handlade om en generell tillit, inte räknades in, till exempel vissa etniska grupper, politiska extremister eller politiker (Frederiksen 2012: 744).³ Av olika orsaker, som kan ha att göra med förutfattade meningar eller fördomar, så definierade människor bort de grupper som inte uppfattades som pålitliga.

Delhey, Newton & Welzel (2011) formulerar detta validitetsproblem som att mätningen av generaliserad tillit i surveyundersökningar inte har varit känslig

1 Litteraturen om tillit är mycket omfattande, inom ramen för denna artikel kan endast en bråkdel av denna behandlas. Jag har valt ut litteratur som är rimligt representativ för olika förhållningssätt.

2 Frågan om vad etnisk diversitet spelar för tillit har varit omtvistad. Sturgis m. fl. (2011) finner inget samband här.

3 Se också Nannestad (2008) som refererar till en undersökning som kommit fram till liknande resultat.

för den radie inom vilken respondenten tänker sig att tillit är relevant. En kvantifiering av generaliserad tillit måste ta hänsyn till både nivån på tilliten och tillitens utsträckning horisontellt. Att bara fråga om generaliserad tillit ger inte ett meningsfullt resultat om det inte också kan urskiljas huruvida respondenterna definierar "most people" som enbart "in-groups" eller också som "out-groups". Det är det senare, relationen till "out-groups", som mäter verklig generaliserad tillit. Att denna distinktion ger utslag visas genom en analys av data från World Value Survey. Analysen indikerar också att det finns skillnader mellan olika samhällen och delar av världen när det gäller hur man uppfattar tillitens utsträckning.

Experimentella undersökningar kan fungera som ett sätt att undersöka enkätfrågans validitet. Detta är fallet då experiment konstrueras för att efterlikna en situation där generaliserad tillit är tillämplig. I en undersökning med deltagare av amerikanskt och japanskt ursprung fann Hayashi och ett antal andra forskare (Hayashi m. fl. 1999; se också Cook m. fl. 2005) att de amerikanska deltagarna var mer benägna att basera sitt agerande på generaliserad tillit än de japanska där samarbete tydligare följde på inslaget av kontroll över kontrahenten i den givna experimentsituationen. Generaliserad tillit skrevs in som en förutsättning i en av de experimentella spelsituationerna - "*the other-first/no-knowledge condition (where general trust is the only available basis of expectation for the partner's cooperation)*" (Hayashi m. fl. 1999: 35). Resultatet visade på kulturella skillnader mellan USA och Japan, men man kan också säga att det belyser ett relevansproblem. Den stora vikt som läggs vid generaliserad tillit i litteraturen har alltför lättvindigt bortsett ifrån andra sätta att åstadkomma samarbete.

Också den brist på konsistens som vidhåftar själva frågan om generaliserad tillit har adresserats. Att ens grundinställning är att man kan lita på människor i allmänhet behöver inte betyda att man inte samtidigt anser att man ska vara ytterst försiktig i relationer till andra som man inte känner. Det vill säga, den första och den andra satsen i frågan, "Generally speaking, would you say that most people can be trusted, or that you can't be too careful in dealing with people?", står inte i motsatsställning till varandra. Yamagishi, Kikushi och Kosugi visar i en intressant undersökning baserad på experiment hur det faktiskt troligen är tvärtom, tillitsfulla människor är mer benägna att vara försiktiga. Grunden för tilliten är en social kompetens som bottnar i insikten om de fördelar som finns med att vara tillitsfull samtidigt som denna kompetens också underlättar när det gäller att avgöra i vilka situationer tillit är förödande (Yamagishi, Kikushi & Kosugi 1999).

Experimentella studier har även använts för att undersöka korrespondensen mellan generaliserad tillit såsom den mäts i enkäter och tillit i konkreta situationer. Genom att låta den traditionella enkätfrågan om generaliserad tillit, och ett antal andra attitydfrågor gällande tillit, föregå en experimentsituation som

involverar tillit finner Glaeser m. fl. (2000), i en undersökning med en grupp studenter, att svaret på attitydfrågorna dåligt förutspår hur respondenterna kommer att agera när tilliten prövas. Däremot tycks generaliserad tillit vara förknippad med hur pass trovärdig respondenten själv är (trustworthiness). Resultatet talar för att enkätfrågan, när den ställs i surveyundersökningar, mäter något annat än det den avser att mäta.

Det finns en relativt stor medvetenhet om den validitetsproblematik som är förknippade med mätningar av generaliserad tillit. Man har ibland försökt att mildra denna genom att t.ex. ställa uppföljande frågor. Men en mer grundläggande fråga är: Kan man ha tillit till ett oräkneligt antal människor som man inte har någon kunskap om? Experimenten refererade ovan handlar om relationen till en annan individ i en specifik situation, låt vara att individen är anonym – generaliserad tillit avser alla andra. Det är just detta steg mellan tillit till en annan människa, anonym, främling eller bekant, och generaliserad tillit, dvs. tillit till människor i allmänhet, som är i fokus för denna artikel. I experimenten kännetecknas tilliten till den mer eller mindre anonyme andre, av att det är ett agerande som involverar *risktagande* i relation till personen i fråga. Är detta förhållande alls möjligt att översätta till generaliserad tillit? Vad är risktagande i relation till människor i allmänhet?

Tillit som risk

Begreppet generaliserad tillit är starkt knutet till det moderna samhällets framväxt och den storskalighet som är förknippad med industrialisering, marknadsekonomi och globalisering. En central fråga för sociologer och statsvetare har varit hur människans villkor inom ramen för denna storskalighet har förändrat förutsättningarna för den tillit till andra människor som i någon form har ansetts vara en förutsättning för alla typer av modernt samhällsbyggande (Putnam 1993; Fukuyama 1996; Misztal 1996; Seligman 1997; 1998). En dominerande tanke är att det moderna samhället, till skillnad från tidigare samhällen, kräver en mellanmänsklig tillit som sträcker sig utöver människor i den omedelbara närheten. Det förmoderna agrarsamhället karaktäriserades av tydliga och förutsägbara strukturer på lokal nivå. Den "lilla gemenskapen", präglad av normer, statusförhållande och rollfördelning var central i människors liv. Inom ramen för denna förmedlades utbyte av varor och tjänster och här upprättades också den tillit som krävdes i den tidens sociala relationer. Men denna relationsstruktur blev som samhällsorganisation inte längre tillräcklig i och med det moderna samhällets genombrott. Den moderna staten är en komplex organisationsform som genererar en mängd olika sorters relationer mellan medborgarna. Människor interagerar med andra inom ramen för det demokratiska systemet, på en nationell och internationell marknad av handel med varor och tjänster och inom ramen för välfärdspolitikens omfördelade ambitioner.

Dessa relationer regleras på olika sätt i lagstiftning och avtal men i grunden krävs också att det finns en tillit, som sträcker sig bortom människor vi har i vår närhet, för att de ska kunna vidmakthållas. Man kan hävda att då tillit i det moderna samhället saknar de strukturella och interpersonella bindningar som kännetecknade tidigare samhällen är den förknippad med ett större mått av risktagande i sociala relationer. Detta kan också uttryckas som att risktagandet varierar med avståndet till dem som är föremål för eventuell tillit. Ju starkare den generella tilliten är och ju större den omkrets är inom vilken tilliten sträcker sig, desto större mått av risktagande. En tillit som är generell borde alltså vara förknippad med största möjliga risktagande.

I någon mån handlar alla moderna teorier om tillit om att hantera den risk som är förknippad med att lita på någon. Det har funnits starka teoretiska argument för att hävda att det som definierar tillit är just själva risktagandet (Cook m. fl. 2005). Samarbete är inte samma sak som tillit och samarbete som genereras av andra faktorer såsom kontroll, regler och sociala konventioner som människor förlitar sig på reducerar behovet av tillit och därmed risktagandet. Misztal konstaterar att tillit alltid involverar ett element av risk som bottnar i att vi inte kan styra andra människors handlande (Misztal 1996: 18). Tillit är "the preparedness to enter into relations where monitoring etc. is not feasible or prohibitively costly" (Offe 1999: 47). Formaliserade kontrakt av olika slag kan betraktas som en ersättning för tillit (Rus & Ilgić 2005), snarare än som något som lägger grund för den, eftersom risktagandet minimeras. På motsvarande sätt menar Yamagishi, Kikushi & Kosugi att "General trust emancipates people from the confines of the security of stable relations" (1999: 156). Det vill säga, tillit innebär en osäkerhet som skapar möjligheter som i förutbestämda sammanhang är låsta. Luhmann (2000: 98) använder distinktion mellan förtroende och tillit för att skilja mellan situationer som kräver en medvetenhet om ett risktagande och den egna betydelsen för utfallet (tillit) och situationer som inte kräver detta (förtroende).

Tillit som förnuft och förtröstan

Den teoretiska litteraturen om tillit kan sorteras på olika sätt men en distinktion kan göras mellan för det första, den litteratur som hävdar att tillit först och främst är en fråga om förnuft och rationalitet (kognitiva teorier) och för det andra, forskning som menar att rationalistiska argument spelar en mindre roll eller inte någon roll alls (icke-kognitiva teorier).⁴ Forskare som utgår ifrån dessa två olika teoretiska perspektiv har i större eller mindre utsträckning intresserat sig för frågan om relationen mellan tillit till enstaka personer och tillit till människor i allmänhet.

4 Det finns också en teoribildning som försöker förena dessa perspektiv, se t.ex. Barbara Misztals intressanta artikel från 2011. Men denna kommer inte att beröras i detta sammanhang då den inte tillför något till den diskussion som förs här.

Det rationalistiska förhållningssättet utgår explicit ifrån att tillit är en relation som implicerar autonoma subjekt och ömsesidighet. Ett grundantagande inom rationalismen är att en bedömning av medmänniskornas pålitlighet är central för beslutet att lita på någon. Tillit vilar på de slutsatser vi kan dra utifrån tidigare erfarenheter av och tillgänglig information om andra människor (Offe 1999: 50; Rothstein 2005: 58), det vill säga en uppskattning av deras trovärdighet. ”When we say we trust someone or that someone is trustworthy, we implicitly mean that the probability that he will perform an action that is beneficial or at least not detrimental to us is high enough for us to consider engaging in some form of cooperation with him” (Gambetta 2000: 218). Det är i förhållande till denna sannolikhet som risken tas. Tidigare goda erfarenheter, egna eller andras, av att det går att lita på den andre skapar gynnsamma förväntningar om fortsatt tillit, medan dåliga sådana minskar förutsättningarna för detta.

Det är uppenbart att en rationalism som grundar sig på erfarenheter av människors trovärdighet överlag fungerar dåligt som utgångspunkt för tillit till människor i allmänhet. De premisser som teorin vilar på är svåra att tillämpa, då man knappast har erfarenhet av mer än ett litet antal människor.

En möjlighet skulle kunna vara att betrakta generaliserad tillit som en *uppskattning* av människors generella trovärdighet. Men i praktiken är en uppskattning av ett stort antal människors trovärdighet naturligtvis omöjlig att göra, om den ska involvera en bedömning av deras trovärdighet baserad på erfarenhet (se Lundåsen & Pettersson 2009: 144).⁵ Det går inte heller att göra en bedömning av konsekvenser baserade på motpartens reaktion då det saknas en ömsesidighet. Det går knappast att göra en riskbedömning i relation till människors *trovärdighet* när det gäller människor i allmänhet.⁶

Vid sidan av trovärdigheten hos andra har vissa rationalister valt att betona ett strategiskt moment i tillit. Om det uppstår tillit eller ej handlar då om att uppskatta den egna nyttan i detta, i relation till de moment av osäkerhet som situationen involverar.⁷ Risktagande blir här alltså en del av kalkylen som vägs

5 Det kan visserligen hävdas att det inte primärt är erfarenheten av andra människor som sådana som är intressant utan snarare erfarenheten av *liknande* relevanta situationer. Men det är inte heller här uppenbart hur relationen mellan det enskilda fallet och en generaliserad tillit skulle se ut, eller vad liknande situationer betyder i sammanhanget. Något som talar för att erfarenheter, som kan tyckas relevanta, inte spelar någon större roll är att undersökningar har visat att generaliserad tillit endast korrelerar svagt med om en person till exempel tidigare har varit utsatt för brott (Bauer 2015).

6 Som Möllering mycket riktigt påpekat så finns också andra problem med att betrakta tillit som något som grundar sig enbart på en uppskattning av trovärdighet. Om tillit är helt och hållet beroende av trovärdigheten hos andra och den kunskap vi har om den så blir själva begreppet tillit onödigt. Det lägger inte till någonting – det räcker att fokusera just bara på trovärdighet (Möllering 2006: 48).

7 I en tillitsstrategi kan också faktorer som känslor, kultur och moral vara relevanta om det är en fördel att ta med dessa som förutsättningar i en sammanvägd nyttoberäkning. Det element av oförutsägbarhet i en relation som ändå finns där, det vill säga att trots utförlig kunskap om alla förutsättningar inklusive pålitligheten hos den andre så går framtiden inte att styra fullt ut, kan också beräknas och hanteras inom rationalismens ramar.

mot de nyttigheter som är inblandade (Coleman 1994: 91). Men detta löser inte, utan vidare argumentation, problemet med att gå från den enskilda situationen till tillit i förhållande till människor i allmänhet. Riskens omfattning måste kunna bedömas.

Också om man lägger vikt vid andra aspekter än förnuft och rationalitet, är det svårt att hantera övergången från tillit i ett enskilt fall till den allmänna tilliten. Icke-kognitiva teorier lägger fokus vid det som är okänt i en potentiell tillitssituation snarare än det som är känt. Med Lewis och Weigerts pregnanta formulering: "Trust begins where prediction ends" (Lewis & Weigert 1985: 976). Kognitiva egenskaper och rationella kalkyler antas inte vara så användbara när det gäller att hantera det risktagande som måste ske. Det handlar istället om att utveckla förhållningsätt som innebär att vi suspenderar (lägger åt sidan) osäkerheten, eller helt enkel bygger tilliten på en stark inneboende övertygelse om att den är att föredra framför misstro. Man måste således vara beredd att göra en så kallad 'leap of faith' i relationer där det handlar om att lita på andra (Möllerling 2001; 2005; 2006). De teoretiker som förespråkar detta synsätt avvisar dock inte nödvändigtvis andra slags tillitsmekanismer (Sztompka 1999; 2005). Det handlar istället om att flytta fokus i diskussionen. Med Möllerings ord: "... too much research has been concerned with the 'weak inductive' element of trust and has lost the 'faith' element" (2001: 412). Tanken är här alltså att tillit inte uteslutande är en förnuftsmässig aktivitet utan också en fråga om tro och förhoppningar.

Det förefaller som att suspension och förtröstan är mer relevanta för tillit till människor i allmänhet än ett perspektiv som förutsätter erfarenheter och kunskap om den andre för att tillit ska uppstå. Om osäkerheten kan suspenderas i konkreta tillitssituationer mellan enskilda människor så bör så också kunna ske i relation till alla människor eller den generaliserade andre. Men samtidigt är det rimligt att tänka sig att också detta risktagande kräver någon slags bedömning, av hur stor risken är eller vilken typ av risk det handlar om, som måste vara situationsrelaterad och inkludera specifika individer som kan svara på olika sätt. Också här krävs något tilläggsresonemang för att teoretiskt hantera övergången till generaliserad tillit. Steget från tillit mellan ett litet antal subjekt, den arketyppiska modellen för tillit, och generaliserad tillit tycks vara svår att överbrygga.

Russel Hardin, en av rationalismens mest konsekvente förespråkare, drar drastiska slutsatser angående möjligheten till generaliserad tillit. Hardin förkastar idén om den allmänna trovärdigheten hos en person som en förutsättning för uppkomsten av tillit. Att betrakta trovärdighet som en egenskap som någon besitter är enligt Hardin en förenkling som inte har någon motsvarighet i verkliga relationer mellan människor. Pålitlighet varierar från situation till situation snarare än från person till person och den bestäms av mer tillfälliga intressen och hur viktig frågan är för kontrahenterna och relationen dem emellan, t.ex. om de står i ett beroendeförhållande till varandra eller inte. Det är strategiska och situationsspecifika faktorer, som styr vår benägenhet att lita

på någon. Beteckningen "encapsulated interest" (Hardin 2002) används för att beskriva hur tillitskalkylen alltid måste relatera till en specifik situation men också inkorporera motparternas respektive intresse av att lita på den andre. Tillit baseras, dels på egenintresse, dels på förväntningen att det finns incitament att vara trovärdig i den enskilda situationen. Det Hardin beskriver är alltså nödvändigheten av en ömsesidighet för att tillit ska kunna åstadkommas. Den logiska slutsatsen av Hardins resonemang är att en tillit till människor i allmänhet inte kan finnas och det är också detta som han kommer fram till i sin kritik av begreppet generaliserad tillit (Hardin 2001; 2002).

Man kan på goda grunder ha invändningar både mot Hardins resonemang och hans grundpremiss. Berg, Dickhaut & McGabe (1995) har visat att egenintresse inte är allenarådande i situationer där tillit är ett möjligt handlingsalternativ. I experiment straffade deltagare i en spelsituation icke-önskvärda beteenden även då det var kostsamt för dem själva.

Rothstein (2003) har påpekat att inte alla typer av tillit är av den inkapslade (encapsulated) karaktär som Hardin hävdar. Tillitssituationer är av olika slag. När vi litar på offentliga myndigheter så förväntar vi oss att dessa ska vara opartiska institutioner, inte partiska med ett egenintresse. Denna tillit till institutioner, är enligt Rothstein också central för att förklara hur generaliserad tillit uppkommer. "Social trust comes from above and is destroyed from above" (Rothstein 2005: 199). Stabila, icke-korrupta, institutioner är en grundläggande förutsättning, och först därefter kommer den folkliga tilliten till dessa institutioner och också den generella tilliten mellan människor. Generaliserad tillit är en följd av att offentliga institutioner, på politikens output-sida, är opartiska, effektiva och icke-korrupta. Det vill säga att det går att lita på dem. I kontakten med dessa institutioner förväntar sig människor att, inte bara de själva utan också, andra avstår från korrupt beteende, det vill säga, tillit generaliseras. Om offentliga institutioner är undermåliga i dessa avseenden så tvingas människor att förhålla sig till systemet och delta i korrruptionen vilket de också förutsätter att andra människor gör. Generell tillit kan då inte uppstå.

Det finns invändningar mot att använda tillitsbegreppet på ett opersonligt sätt, dvs. på förhållanden som inte uteslutande involverar mänskliga varelser. Misstro kan riktas mot verksamheter och myndigheter som polisen eller sjukvården om dessa inte fungerar på ett tillfredställande sätt. Men den ömsesidighet som krävs för att tilliten ska ha betydelse, kan bara avse personer. I grunden är det bara individer som kan skapa den trovärdighet som saknas. Det är också orimligt att tala om att människors relation till institutioner involverar en ömsesidig risk.⁸ Även här kan det finnas fog för att skilja mellan förtroende (confidence) som avser system och institutioner och tillit (trust) som avser

8 Ett tydligt exempel är då det talas om tillit till teknik eller datateknologi. Det är ju inte ovanligt att vi säger att vi litar eller inte litar på tekniken och slutsatsen kan vara erfarenhetsbaserad. Men det är frågan om något helt annat än den mellanmänskliga tillit där motparten kan medvetet reagera på det du gör.

andra människor (Seligman 1998). Tillit till en institution härleds hos Rothstein också i själva verket från tillit till de tjänstemän som representerar institutionen (Rothstein 2003). Mötet med opartiska och icke-korrupperade statstjänstemän i den välfungerande rättsstaten spiller över till en tillit som gäller generellt mellan människor (Rothstein 2004; Rothstein & Eek 2009). Men tillit i mötet med den enskilde tjänstemannen borde rimligtvis ha en annan karaktär än generaliserad tillit. Shapiro gör en distinktion mellan opersonlig tillit (impersonal trust), som gäller institutioner, eller avser situationer där kontakten mellan intressenterna sker per ombud genom utbytbara individer eller organisationsagenter som agerar på uppdrag och innehar en mer eller mindre tydlig makt-position (1987: 634), och mellanmänsklig tillit (interpersonal trust).⁹

Men framför allt, den institutionella teorin handlar om att förklara hur tillit uppstår, inte primärt om vad generaliserad tillit är. En annan förklaring till hur tillit uppkommer lägger vikt ekonomiska faktorer, som ekonomisk jämlikhet i ett samhälle, som bärare av tillit (Rothstein & Uslaner 2005). En variant av denna teoribildning presenteras av Larsen som från en socialkonstruktivistisk utgångspunkt visar på att det snarare än faktiska ojämlikheter är människors perceptioner av de samhälle de lever i som spelar roll. Generaliserad tillit är högre i samhällen, som Danmark och Sverige, där människor hyser uppfattningen att de lever i ett jämlikt meritokratiskt medelklassamhälle, än i samhällen, som USA och England, där majoriteten ofta tänker att de själva tillhör medelklassen men att största delen av befolkningen tillhör samhällets ekonomiska botten-skikt. Tillit är knutet till ekonomiska omständigheter, eller snarare föreställningar om medmänniskornas ekonomiska omständigheter – där olikhet inte gynnar tillit (Larsen 2013). Både institutionella teorier och teorier om den ekonomiska jämlikhetens betydelse står i kontrast till Putnams teori om att allt mindre direkt kontakt mellan människor i det civila samhället urholkar tilliten – i förlängningen den generella tilliten (Putnam 1993).

Dessa förklaringar till hur tillit uppstår bär med sig en mer eller mindre implicit förståelse av vad generaliserad tillit är. Men för att vidare diskutera detta behöver vi först beröra den distinktion som ofta görs mellan generaliserad tillit och partikulär tillit.

Generaliserad tillit och partikulär tillit

Det finns olika förslag på hur den generaliserade tilliten förhåller sig empiriskt till tillit i omfattningsvis mer begränsade kontexter, så kallad partikulär tillit. Partikulär tillit kan avse tillit som uppstår i mindre sammanhang där människor känner varandra mer eller mindre väl, inom familjen, organisationer eller

9 Begreppet 'impersonal trust' används också av t.ex. Ellis, Harper & Tucker som menar att övervakningssystem kan vara föremål för denna opersonliga tillit (2013).

i grannskap, men det kan också avse en tillit som bygger på att man litar på människor av sin egen sort (Uslaner 2000: 573), t.ex. att man litar på människor som har samma religiösa tillhörighet.¹⁰ Skillnaden mellan den partikulära och den generella tilliten kan betraktas som en fråga om graden av anknytning (Frederiksen 2012). Detta synsätt understöds av studier som visar på att det finns ett samband mellan partikulär och generell tillit (Delhey & Newton 2005). Men andra undersökningar visar att det inte är så enkelt. Det finns tillitskonstellationer av partikulärt slag som är kontraproduktiva för välfungerande samhällen och i förhållande till en övergripande tillit i samhället. I en svensk studie visar Wollebaek, Lundåsen & Trädgårdh, som också introducerar ytterligare en variant av lokal tillit, "community trust", att "those with high particularized trust are significantly *less likely* to trust strangers" (2012: 335-36). Miller, Koshechkina, & Grödeland (2004: 134) konstaterar att i Ryssland kombineras en hög nivå av tillit till människor man känner med en stark misstro mot människor i allmänhet. Det handlar alltså om olika typer av relationer snarare än om en gradskillnad. Här kan också nämnas den forskning som lyfter fram hur inomgruppslig, partikulär, tillit kan vara en grogrund för misstro mot samhället och korruption (Rothstein 2004; Pena López & Sánchez Santos 2014). Maffiaorganisationer är standardexemplet; de sociala relationer som skapas här är inte önskvärda att generalisera. De kan knappast ligga till grund för tillit i allmän bemärkelse. Newton och Zmerli (2011), å andra sidan, nyanserar diskussionen och konstaterar att en generell tillit inte kan existera utan en partikulär. I en undersökning finner de att partikulär tillit är en nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för generell tillit. Utan småskalig tillit kan inte en generell sådan uppstå.

Det är rimligt att utgå ifrån att den fysiska eller psykologiska närheten till andra ökar sannolikheten för att vi ska kunna bedöma deras trovärdighet och därmed också kunna betrakta dem som värdiga vår tillit, även om detta i grunden är en empirisk fråga (Newton & Zmerli 2011: 171). Risker med att lita på någon kan här värderas. Å andra sidan kan man hävda att den partikulära tilliten vilar på andra premisser än den arketypiska idén om tillit som risk, där motparten oftast är anonym. Det är här av viss relevans om man definierar partikulär tillit som tillit i en grupp där människor känner varandra eller som tillit till likasinnade. I grupper av människor som känner varandra väl går det sannolikt inte att skilja sociala band av olika slag från tillit på ett sätt som gör det möjligt att urskilja ett risktagande (Se Lundåsen & Pettersson 2009: 132). Likasinnade däremot kan innefatta också främlingar man aldrig träffat, jfr. människor med samma religiösa tillhörighet. Risktagande bör vara mer relevant i

10 Andra har använt beteckningarna "thin trust" för generell tillit och "thick trust" för partikulär tillit (Newton 1997: 578). Distinktionen överlappar också med beteckningarna 'ingroup trust' och 'outgroup trust'.

relation till främlingar. Men det borde vara störst då vi vet minst om förutsättningarna, det vill säga i förhållande till människor i allmänhet. Ett sådan påstående är dock poänglöst eftersom riskbedömningen här inte har någon referenspunkt. Den är abstrakt. Generaliserad tillit beskrivs därför ofta med en annan terminologi än partikulära former av tillit.

Generaliserad tillit som norm och rutin

Wollebaek, Lundåsen & Trädgårdh föreslår att generaliserad tillit, till skillnad från partikulär tillit, är en värdering snarare än ett agerande (2012: 320, 325). Igarashi m.fl. menar att det som definierar generaliserad tillit är ”a general belief in human benevolence” (2008: 88). Ytterligare ett sätt är att förstå generaliserad tillit är att se den som en norm (Uslaner 2002). Rothstein & Eek (2009: 83) föreslår i ett sammanhang att generaliserad tillit ska betraktas som en mental modell över vad som kan förväntas av människor som du inte har personlig information om. Samtliga dessa förhållningssätt är problematiska om man vill behålla idén om risk som en komponent i tillit. Larsen gör ett försök att uttryckligen förena begreppet generaliserad tillit med tillit som risktagande.

By asking “generally speaking, would you say that most people can be trusted, or, that you can’t be too careful in dealing with people?” we simply force people to make a risk assessment of an imagined interaction with an unknown member of the imagined community (Larsen 2013: 82).

Men samtidigt är det orimligt att anta att människor är konstant upptagna med att göra riskkalkyler i relation till främmande människor som de möter eller kanske kommer att möta. Larsen löser detta problem med att föreslå att människor agerar utefter tumregler som kan tillämpas i olika situationer (kapitel 4, not 3). Generaliserad tillit tycks kräva någon form av systematiserat förhållningssätt. Moraliska normer kan vara ett sådant.

För att överbrygga gapet mellan tillit i det enskilda sammanhanget och generaliserad tillit har det, av både teoretiker som utgår ifrån rationalistisk teoriebildning och teoretiker som utgår ifrån icke-kognitiva aspekter av tillit, föreslagits att generaliserad tillit ska betraktas som en norm som kan finnas, eller inte, i ett samhälle. Faktum är att normer och moral ibland används ad hoc, som en brygga mellan den situationsspecifika tilliten och den generaliserade. Det antas att det också finns en moralisk komponent involverad när tillit går utöver den enskilda situationen. Offe menar, att det är en “implied normative meaning of institutions and the moral plausibility I assume it will have for others which allows me to trust those that are involved in the same institutions – although they are strangers and not personally known to me” (Offe 1999: 70). Möllering skriver om detta på följande sätt: “when actors generalize trust, in

the sense that within particular social structures the assumption of benevolent agency is no longer tied to individual actors, but expected of all actors concerned, then this generalized trust gains a control-like quality as actors become embedded in it” (Möllering 2005:292). Rothstein menar att den generaliserade tilliten huvudsakligen är resultatet av bedömning av tillgänglig information och förväntningar men att moraliska normer också spelar roll (Rothstein 2005: 56–58). Men, kan man hävda, när ett normstyrt beteende uppstår blir resultatet att risken reduceras, i bästa fall till ett minimum (Seligman 1998).

Det har legat nära till hands för teoretiker från olika skolbildningar att lösa problemet med generalisering av tillit genom att lägga till en norm. Men avsett hur man antar att tillit som en moralisk norm uppkommer, om det är via opartiska myndigheter, ekonomisk jämlikhet, eller om det är något som grundläggs tidigt i barndomen, så är normer något som, liksom sociala konventioner och regler, reducerar risk i relation till andra. Normer onödiggör och ersätter snarare än underbygger behovet av att förhålla sig aktivt till andra. Om generaliserad tillit betraktas som en samhällsnorm bland andra så förlorar begreppet kopplingen till den arketypiska definitionen av tillit som baserat på riskbedömning.

Uslaner kan betraktas som en av de främsta företrädarna för synsättet att generaliserad mellanmänsklig tillit först och främst är en moralisk norm. Han beskriver moraliskt motiverad tillit som “the belief that we ought to trust others because they are part of our moral community” (Uslaner 2013: 630). Generaliserad tillit är ett moraliskt åtagande gentemot andra i samhället som inkluderar också människor vi inte känner. Det handlar om moraliska dispositioner som grundläggs tidigt i barndomen och utvecklas till en känsla av optimism och kontroll (Uslaner 2000: 571; 2013: 631). Uslaner ställer uttryckligen generaliserad tillit mot risk: “Generalized trusters’ optimistic world view make them less likely to perceive risk” (2013: 630). Detta slag av tillit, som alltså inte, i alla fall inte primärt, är erfarenhetsbaserad, skiljer sig enligt Uslaner från den partikulära tilliten som bygger på likhet, och den strategiska som avser människor vi känner. De tre typerna av tillit kan formaliseras som att generaliserad tillit innebär att “A trusts” medan partikulär tillit betyder att “A trusts B”. Strategisk innebär att “A trusts B to do X” (Uslaner 2002: 27–28; Uslaner 2000: 573).

Det finns fler problem med Uslaners resonemang, ett första är att man kan fråga sig varför inte också relationen med människor som vi uppfattar liknar oss eller människor vi känner skulle kunna ha en moralisk karaktär. En andra fråga angränsar till denna invändning och har att göra med hur den moraliska tilliten avgränsas. Uslaner menar att moralisk tillit är baserad på “the belief that we ought to trust others because they are part of our moral community” (Uslaner 2013: 630). Den generella tilliten handlar om sociala bindningar som knyter samman ett diversifierat samhälle (Uslaner 2000: 570). Men i grunden handlar det om hur pass inkluderande en specifik moralisk gemenskap är

(Uslaner 2002: 27–28), vilket betyder att det egentligen inte finns någon skarp gräns. Frågan är hur omfattande en moralisk gemenskap måste vara för att det ska vara fråga om generaliserad tillit och inte partikulär. Var går skillnaden mellan likhet och olikhet? Problemet illustreras med Uslaners skrivning: ”Generalized trusters see American society as one culture united by a set of values” (2000: 580). Partikulär och generaliserad tillit tycks här sammanfalla.

En tredje fråga är om Uslaner verkligen konsekvent beskriver en moraliskt grundad tillit och inte någonting som mer liknar ”förutfattade” meningar om tillvarons beskaffenhet. En optimistisk syn på världen har inte nödvändigtvis med moral att göra. Det handlar om att nedvärdera osäkerhet och bevis på motsatsen, dvs. att världen är en farlig plats (Uslaner 2013: 637), snarare än att vara styrd av normer. Med andra ord, att undvika ett aktiv ställningstagande i situationer som involverar osäkerhet eller risk. Uslaners resonemang har här beröringspunkter med Giddens teorier om hur risker reduceras i människors medvetande. Giddens intresserar sig inte explicit för generaliserad tillit, men däremot för tillit i förhållande till främlingar, vilket inte är samma sak. Generaliserad tillit implicerar inte något möte med en konkret människa. Han skiljer mellan tillit till människor (facework commitments) och tillit till de abstrakta system (faceless commitments) som omger oss. Båda typerna av tillit hänger samman på så sätt, att de vilar på vardagslivets kontinuitet, invanda och orelekerade rutiner och förmågan att kunna bortse ifrån okunskap och brist på information – det vill säga att sätta en parentes om det vi inte vet (bracketing ignorance) (Giddens 1990; 1991).

Giddens beskriver den moderna tillvaron som i grunden riskfylld och, i sin komplexitet, obegriplig inom ramen för den individuella människans fattningsförmåga – inget kan tas för givet. Men de mänskliga vardagspraktikerna skapar en förställning om kontroll som medverkar till att maktlösheten i förhållande till de abstrakta systemen kan hanteras. Dessa invanda praktiker bidrar till en känsla av ontologisk säkerhet och är också en förutsättning för en systemtillit som innefattar såväl teknologiska, politiska som mellanmänskliga aspekter av samhället (Giddens 1991). Men att betrakta rutiner, liksom normer, som konstituerande för tillit mellan människor innebär också att tilliten blir mindre relationell i förhållande till andra. Tillit blir något som i stor utsträckning involverar det egna jagets förhållningssätt till omvärlden, oberoende av den andre. Med Giddens ord så är motsatsen till tillit i moderna samhällen inte nödvändigtvis misstro. ”(T)he antithesis of trust is thus a state of mind which could best be summed up as existential *angst* or *dread* (Giddens 1990: 100). Innebörden är här att själva problemet omformuleras, det är människans välbefinnande som står på spel – snarare än risktagande.

En upplevelse av risk kan reduceras på olika sätt, men frågan är om inte generaliserad tillit snarare är att förstå som något bortom risktagande och riskbedömning, det vill säga risk är här irrelevant. Normer, eller rutiner, har en

annan, mer grundläggande funktion i människors självförståelse och meningsskapande än att reducera risk.

Slutdiskussion

Det är uppenbart att frågan "Generally speaking, would you say that most people can be trusted, or that you can't be too careful in dealing with people?" mäter någonting, eftersom människor faktiskt svarar olika och det också finns ett mönster i skillnader mellan samhällen. Men vilka teoretiska antaganden ligger till grund för frågan? Vad är generaliserad tillit? Det ofullständiga svar som fortfarande ges är inte tillfredställande då det handlar om ett så centralt begrepp inom den samhällsvetenskapliga forskningen som tillit. Generaliserad tillit tycks vara en tankekonstruktion som smugit sig in i den empiriska forskningen utan sedvanlig rigorös operationalisering.

Den arketypiska definitionen av tillit bygger på idén om risktagande. Men det finns ett uppenbart problem med att definiera generaliserad tillit i termer av risk. Tillit som risktagande förutsätter en idé om hur risken ser ut, baserad på situationens förutsättningar. Detta är inte tillämpligt då det gäller tillit till människor i allmänhet. Att definiera generaliserad tillit som benägenheten att ta risker i största allmänhet innebär att tillit förlorar varje rimlig innebörd. Det finns en spänning mellan tillit som den definieras arketypiskt och generaliserad tillit som går utöver de validitetsproblem som identifierats i samband med frågan om generaliserad tillit som den ställs i surveyundersökningar. Det är problematiskt att härleda föreställningen om en generaliserad tillit både ur rationalistiska och icke-kognitiva teorier om tillit, där riskmomentet är centralt. Det visar sig i litteraturen att det ligger närmast till hands att ge generaliserad tillit en strukturell förankring i normer eller andra förhållningssätt som snarare reducerar risk än praktiserar risktagande. Om så är fallet så är det också möjligt att, som Hayashi m.fl. (1999) påpekar, generaliserad tillit övervärderas på bekostnad av andra sätt att förhålla sig, normer om att främlingar ska respekteras t.ex., eller normer om att ingångna kontrakt ska hållas. Andra normsystem är kanske lika eller mer betydelsefulla för att beskriva relationer mellan människor.

Med utgångspunkt i litteraturen kan vi konstatera att generaliserad tillit knappast kan kännetecknas av en beredskap att ta risker i förhållande till alla andra. Det är rimligare att tänka sig att generaliserad tillit styrs av tankemässiga strukturer som minimerar upplevda risker. Men frågan är om det överhuvudtaget är relevant att relatera generaliserad tillit till risk. De olika förhållningssätt som människor skaffar sig till medmänniskorna, som kan vara moraliska eller grunda sig på andra typer av tankesystem, har en vidare och mer komplex innebörd än att reducera risker. De implicerar meningsskapande, sammanhang och identiteter. I den mån så är fallet, blir kopplingen mellan generaliserad tillit

och risk i förhållande till andra allt mindre, om risk och riskbedömning alls har någon betydelse.

En annan möjlig slutsats skulle kunna vara att det är tveksamt om någon slags tillit mellan människor alls har med risktagande att göra. Standarddefinitionen av tillit som risk är artificiell och kopplingen mellan tillit och risk är överlag en teoretisk konstruktion utan egentlig empirisk förankring. I själva verket är det kanske rimligt att utgå ifrån att alla typer av tillit springer ur en grundläggande idé om likhet. Likhet ökar förutsättningen för tillit. Att lita på människor i allmänhet betyder då att vi betraktar människor som i grunden lika eller lika värda. Frågan är om inte tillit alltid bygger på en slags ”överenskommelse” om grundläggande likhet och att detta gäller både i relation till människor vi känner och främlingar vi möter. Att möta en främling på gatan som ställer oss inför valet att lita på eller inte är väl den situation som mest liknar den arketypiska idé om tillit som använts i bland annat experimentella spelsituationer. Vi lutar på främlingar, men kanske först och främst för att vi är medvetna om att vi grunden delar samma betingelser som människor snarare än att vi kalkylerar risk. Vi sätter oss in i den andre personens omständigheter därför att vi, i egenskap av medmänniska kan förstå dem, snarare än att vi betraktar den andre som en motpart. Detta resonemang innebär att tillit som risk överhuvudtaget är en felaktig utgångspunkt som gör tillit omöjlig att över-sätta till verkliga situationer. Idén om tillit, ur vilket tanken om en generaliserad tillit är sprungen, har i grunden byggt på föreställningen om autonoma risktagande individer fria från kontext och inlevelseförmåga. Men detta synsätt är inte givet.

Litteratur

- Bauer, Paul C., 2015. “Negative Experiences and Trust: A Casual Analysis of the Effects of Victimization on Generalized Trust”, *European Sociological Review* 31(4), s 397–417.
- Berg, Joyce, John Dickhaut & Kevin McGabe, 1995. “Trust, Reciprocity and Social History”, *Games and Economic Behavior* 10, s 122–142.
- Bjørnskov, Christian, 2006. “Determinants of generalized trust: A cross-country comparison”, *Public Choice* 130, s 1–21.
- Bjørnskov, Christian, 2011. “Combating Corruption: On the Interplay between Institutional Quality and Social Trust”, *The Journal of Law & Economics* 54(1), s 135–159.
- Bjørnskov, Christian & Gert Tinggaard Svendsen, 2013. ”Does social trust determine the size of the welfare state? Evidence using historical identification”, *Public Choice* 157, s 269–286.
- Coleman, James S., 1994. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap.
- Cook, Karen S., Toshio Yamagishi, Coye Cheshire, Robin Cooper, Masafumi Matsuda & Rie Mashima, 2005. “Trust Building via Risk Taking: A Cross-Societal Experiment”, *Social Psychology Quarterly* 68(2), s 121–142.

- Delhey, Jan & Kenneth Newton, 2005. "Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism?", *European Sociological Review* 21(4), s 311–327.
- Delhey, Jan, Kenneth Newton & Christian Welzel, 2011. "How General is "Trust in "Most People"? Solving the Radius of Trust Problem", *American Sociological Review* 76(5), s 786–807.
- Ellis, Darren E., David Harper & Ian Tucker, 2013. "The Dynamics of Impersonal Trust and Distrust in Surveillance Systems", *Sociological Research Online* 18 (3), s 1–15.
- Frederiksen, Morten, 2012. "Dimensions of trust: An empirical revisit to Simmel's formal sociology of intersubjective trust", *Current Sociology* 60(6), s 733–50.
- Fukuyama, Francis, 1996. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. London: Penguin Books.
- Gambetta, Diego, 2000. "Can We Trust Trust?", s 213–237 i Gambetta, Diego (red.), *Trust: Making and Breaking of Cooperative Relations*. (Elektronisk utgåva.) Department of Sociology, University of Oxford.
- Giddens, Anthony, 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony, 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Glaeser, Edward L., David I. Laibson, José A. Scheinkman & Christine L. Soutter, 2000. "Measuring Trust", *The Quarterly Journal of Economics*, August.
- Graeff, Peter & Gert Tinggaard Svendsen, 2013. "Trust and corruption: The influence of positive and negative social capital on the economic development in the European Union", *Quality & Quantity: International Journal of Methodology* 47(5), s 2829–2846.
- Harell, Allison & Dietlind Stolle, 2010. "Diversity and Democratic Politics: An Introduction", *Canadian Journal of Political Science* 43(2), s 235–256.
- Hardin, Russell, 2001. "Conceptions and Explanations of Trust", s 3–39 i Cook, Karen S. (red.), *Trust in Society*. New York: Russell Sage Foundation.
- Hardin, Russell, 2002. *Trust and Trustworthiness*. New York: Sage.
- Hayashi, Nahoko, Elinor Ostrom, James Walker, Toshio Yamagishi, 1999. "Reciprocity, Trust and the Sense of Control, A Cross-Societal Study", *Rationality and Society* 11(1), s 27–46.
- Inglehart, Ronald, 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Igarashi, Tasuku, Yoshihisa Kashima, Emiko S. Kashima, Tomas Farsides, Uishol Kim, Fritz Strack, Lioba Werth & Masaki Yuki, 2008. "Culture, trust and social networks", *Asian Journal of Social Psychology* 11, s 88–101.
- Jamal, Amaney & Irfan Nooruddin, 2010. "The Democratic Utility of Trust: A Cross National Analysis", *The Journal of Politics* 72(1), s 45–59.
- Larsen, Christian A., 2013. *The Rise and Fall of Social Cohesion: The Construction and De-construction of Social Trust in the US, UK, Sweden and Denmark*. Oxford University Press.
- Luhmann, Niklas, 2000. "Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives", s 94–107 i Gambetta, Diego (red.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* (Elektronisk utgåva.) Department of Sociology, University of Oxford.
- Lundåsen, Susanne & Thorleif Pettersson, 2009. "Att mäta tillit. – teori och metodproblem", s 112–146 i Trägårdh, Lars (red.), *Tillit i det moderna Sverige: Den dumme svensken och andra mysterier*. Stockholm: SNS Förlag.

- Lewis, David J. & Andrew Weigert, 1985. "Trust as a social reality", *Social Forces* 63 (4), s 967–985.
- Miller, William L., Tatyana Y. Koshechkina & Åse B. Grödeland, 2004. "Diffuse Trust or Diffuse Analysis? The Specificity of Political Distrust in Post-Communist Europe", s 133–156 i Markova, Ivana (red.), *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford University Press.
- Mishler, William & Richard Rose, 2001. "What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies", *Comparative Political Studies* 34(1), s 30–62.
- Misztal, Barbara, 1996. *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Misztal, Barbara, 2011. "Trust: Acceptance of, Precautions Against and Cause of Vulnerability", *Comparative Sociology* 10(3), s 358–379.
- Möllering, Giodo, 2001. "The Nature of Trust: From George Simmel to a Theory of Expectation, Interpretation and Suspension", *Sociology* 35(2), s 403–420.
- Möllering Giodo, 2005. "The Trust/Control Duality: An Integrative Perspective on Positive Expectations of Others", *International Sociology* 20(3), s 283–305.
- Möllering Giodo, 2006. *Trust: Reason, Routine, Reflexivity*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing.
- Nannestad, Peter, 2008. "What have we learnt about generalized trust, if anything?", *Annual Review of Political Science* 11, s 413–436.
- Newton Ken & Sonja Zmerli, 2011. "Three forms of trust and their association". *European Political Science Review* 3(2), s 169–200.
- Newton, Kenneth, 1997. "Social Capital and Democracy", *American Behavioral Scientist* 40, s 575–586.
- Offe, Claus, 1999. "Trust and Knowledge, Rules and Decisions: Exploring a Difficult Conceptual Terrain", s 42–87 i Warren, Mark, E. (red.), *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pena López, José A. & José M. Sánchez Santos, 2014. "Does Corruption Have Social Roots? The Role of Culture and Social Capital", *Journal of Business Ethics* 122(4), s 697–708.
- Putnam, Robert D., 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton N. J.: Princeton University Press.
- Richey, Sean, 2010. "The Impact of Corruption on Social Trust", *American Politics Research* 38(4), s 676–690.
- Rothstein, Bo, 2003. "Social Capital, Economic Growth and Quality of Government: The Casual Mechanism", *New Political Economy* 8(1), 49–71.
- Rothstein, Bo, 2004. "Social Trust and Honesty in Government: A Causal Mechanisms Approach", s 13–30 i Kornai, János, Bo Rothstein & Susan Rose-Ackerman (red.), *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rothstein, Bo, 2005. *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothstein, Bo, 2010. "Happiness and the Welfare State", *Social Research* 77(2), s 441–468.
- Rothstein, Bo & Daniel Eek, 2009. "Political Corruption and Social Trust: An Experimental Approach", *Rationality and Society* 21(1), s 81–112.
- Rothstein, Bo & Dietlind Stolle, 2008. "The State and Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust", *Comparative Politics* 40(4), s 441–459.

- Rothstein, Bo & Eric M. Uslaner, 2005. "All for All: Equality, Corruption and Social Trust", *World Politics* 58(1), s 41-72.
- Rus, Andrej & Hajdeja Ilgič, 2005. "Trust, Government and Performance: The Role of Institutional and Interpersonal Trust in SME Development", *International Sociology* 20 (3), s 371-391.
- Seligman, Adam B., 1997. *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press.
- Seligman, Adam B., 1998. "Trust and Sociability: On the Limits of Confidence and Role Expectations", *The American Journal of Economics and Sociology* 57(4), s 391-404.
- Shapiro, Susan. P., 1987. "The Social Control of Impersonal Trust", *American Journal of Sociology* 93 (3), s 623-658.
- Sturgis, Patrick, Ian Brunton-Smith, Sanna Read & Nick Allum, 2011. "Does Ethnic Diversity Erode Trust? Putnam's Hunkering Down Thesis Reconsidered", *British Journal of Political Science* 41(1), s 57-82.
- Sønderskov, Kim M. & Peter Thisted Dinesen, 2016. "Trusting the State, Trusting Each Other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust", *Political Behavior* 38(1), s 179-202.
- Svenonius, Ola & Fredrika Björklund, 2018. "Explaining attitudes to secret surveillance in post-communist societies", *East European politics* 34(2), s 123-151.
- Sztompka, Piotr, 1999. *Trust: a Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sztompka, Piotr, 2005. "Comments on Paul Dumouchel", *Archives Europeennes De Sociologie* 46(3), s 432-436.
- Uslaner, Eric M., 2000. "Producing and Consuming Trust", *Political Science Quarterly* 115(4), s 569-590.
- Uslaner, Eric M., 2002. *The Moral Foundations of Trust*. New York: Cambridge University Press.
- Uslaner, Eric M., 2013. "Trust as an alternative to risk", *Public Choice* 157, s 629-639.
- Villoria, Manuel, Gregg G. Van Ryzin & Cecilia F. Lavena, 2013. "Social and Political Consequences of Administrative Corruption: A Study of Public Perceptions in Spain", *Public Administration Review* 73(1), s 85-94.
- Wollebaek, Dag, Susanne Wallman Lundåsen & Lars Trädgårdh, 2012. "Three Forms of Interpersonal Trust: Evidence from Swedish Municipalities", *Scandinavian Political Studies* 35(4), s 319-346.
- Yamagishi, Toshio, Masako Kikushi, & Motoko Kosugi, 1999. "Trust, gullibility and social intelligence", *Asian Journal of Social Psychology* 2, s 145-161.